

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930:929 Аркас

*До 153-ї річниці з дня народження
справжнього Українця
Миколи Аркаса (7.01.1853)*

ЖИТТЄПИС ВЕЛИКОГО ЗЕМЛЯКА ТА ЙОГО ІСТОРІОГРАФІЯ

Валентин Шкварець

Миколаївський національний університет імені Василя Сухомлинського
Україна, 54003, м. Миколаїв, пл. Адміралтейська, 1
e-mail: eminak2007@gmail.com

У когорті видатних українців другої половини XIX – початку XX ст. поважне місце займає Микола Миколайович Аркас, який свій різнобічний талант і високу освіченість віддав розвитку українського національно-культурного життя та прищепленню високої духовності, моральності та гуманізму нашому народу.

М.М. Аркас побачив світ 26 грудня 1852 р. (за старим календарним стилем), або 7 січня 1853 р. (за новим календарним стилем) у м. Миколаєві. Наш уславлений земляк, слава та гордість України, був потужною особистістю – видатний історик і композитор, засновник і незмінний керівник Миколаївської «Просвіти», поет, етнограф і фольклорист, педагог, громадський діяч і меценат кінця XIX – початку XX ст.

Він належав до старовинного греко-українського роду Аркасів-Богдановичів з Чигиринщини, що нині на Черкащині. Наприкінці XVII ст. його дід Андреас Аркас, рятуючись від турецького геноциду, прибув з родиною до новозаснованого міста Миколаєва. Аркаси стрімко інтегрувалися в етносоціокультурне середовище Півдня України, який до українських визвольних змагань 1917-1921 рр. входив до складу Російської імперії. Дід М.М. Аркаса – Аркас Андрій (Андреас) Емануїлович у Миколаєві викладав історію та стародавні античні мови у новозаснованому штурманському училищі.

Обидва сини уславили себе самовідданою службою у Чорноморському флоті. Дід М.М. Аркаса по материнській лінії – П.Г. Богданович, як і більшість української козацької старшини, пройшов процес коренізації у соціально-економічне середовище Росії, щоб здобути рівні права з російським дворянством. У результаті цих інтеграційних процесів представники родин Аркасів і Богдановичів зайняли престижні посади на російській державній службі.

У діяльності представників роду Аркасів можна простежити дві лінії: морську та гуманітарну. Предки М.М. Аркаса, що проживали в Греції, в основному займалися морською торгівлею, немало серед них було також священиків. Прибувши на Південь України, Аркаси продовжують займатися морською справою. Але вона отримує вже військово-морський напрямок, досягнувши в особі адмірала Миколи Андрійовича Аркаса (1818-1881) свого найвищого втілення. Гуманітарна ж лінія виявилася у представників роду Аркасів, які займалися історією. Так, Захар Андрійович Аркас (1793-1866), рідний брат батька М.М. Аркаса, був автором першої ґрунтовної праці з історії Чорноморського флоту, прославившись ще й своїми археологічними дослідженнями. Батько був першим істориком Російського флоту, обоє були членами Одеського товариства історії та старожитностей. У його збірниках друкувалися

численні наукові праці. Внук Микола Миколайович Аркас (1898-1983) створив в умовах української еміграції першу книгу з регіональної історії Півдня України «Історія Північної Чорноморщини. Від найдавніших часів до початку козаччини», яка побачила світ у 1969 р. в Торонто [1].

Але свого найвищого втілення інтерес до історії дістав в особі М.М. Аркаса (1853-1909). Він був автором першого ілюстрованого популярного україномовного видання з історії України «Історія України-Русі», ненадрукованої історичної повісті «Калниш», передмови до опери «Запорожець за Дунаєм» і деяких ін.

За даними відомого миколаївського краєзнавця та музейного працівника Ф.Т. Камінського, який особисто знав родину Миколи Аркаса, народився він у будинку по вулиці Нікольській, 13. Це тепер саме навпроти головного корпусу Національного університету імені В.О. Сухомлинського. Будинок належав дворянській родині Ворожейкіних, з якою дружили Аркаси. Батько, пізніше адмірал, саме був у дуже тривалому службовому відрядженні у Петербурзі. На цей час Софію Петрівну взяла до себе сім'я Ворожейкіних. В їхньому будинку, що зберігся до цього часу, і побачив світло життя майбутній діяч української культури.

Микола Андрійович і Софія Петрівна мали сімох дітей: Віру (1851 – померла немовлям, похована у Севастополі), Миколу (1853-1909), Костянтина (1854-1889), Петра (1855-1857), Андрія (1858-1889), Софію (1861-1878), Володимира (1862-1889) [3].

Безумовно, діяльна й енергійна натура адмірала М.А. Аркаса мала вплив на його дітей. Відповідальність, глибока переконливість – ці риси були притаманні найкращим представникам роду.

Коли Миколі виповнилося 9 років, батько віддав його в училище правознавства у Петербурзі. Це була школа закритого типу, де виховувалась майбутня еліта країни. Сувородисципліна та вимогливе ставлення до учнів робили життя Миколи досить дискомфортним. Він звинувачував в усьому батька і нетерпляче чекав шкільних літніх канікул, аби знову опинитися у родинних маєтках батьків – у с. Богданівка (нині Стара Богданівка поблизу Миколаєва) та у с. Христофорівка (те-

пер Баштанського району Миколаївщини).

Залишається відкритим запитання: яким же чином син адмірала М.А. Аркаса захопився українською національною ідеєю? Для цього необхідно дослідити ті чинники, що вплинули на формування у М.М. Аркаса саме українського світогляду.

Перші роки свого життя М. Аркас провів у північній столиці Російської імперії. Виховання отримував традиційне: гувернер – німець і бонна – англійка доглядали дитину. Але маленький Микола генетично був пов'язаний з простим українським народом, бо його мати – українка, виховувалася серед селянських дітей і так само дивилася на виховання своєї дитини. Миколка змалечку проводив час на стайні, слухаючи оповіді старих козаків про давнину. Батька майже ніколи не було вдома, і тому він не втручався у цей стихійний виховний процес. Мати прищепила синові любов до народної пісні та казки, до народу й України, навчила його рідної мови – власне, прищепила йому український менталітет, посіяла зерно українського патріотизму.

У 1866 р. юного Миколу віддали на навчання в Одесу до приватної гімназії Стародубцева. Гімназичні твори Аркаса свідчили про любов їх автора до творчості, про його безсумнівні літературні здібності. У них виразно відчувається любов Аркаса до простого народу, прагнення вникнути у його душу, бажання розуміти психологію героїв літературних творів.

На юнака мали великий вплив два його вчителі – музикант і композитор, автор «Вечорниць», «Закувала та сива зозуля» П.І. Ніщинський і вчитель історії Л.А. Смоленський. Саме Ніщинський прищепив юнаку любов, розуміння та потяг до збирання українських народних пісень, дум – національного фольклору. Л. Смоленський був ідеологом Одеської «Громади», пропагував українську справу та вважав, що українство живуче і рано чи пізно відродиться. Талановитий промовець і філософ, він, безперечно, сприяв включенню Аркаса в українську справу [19].

Закінчивши гімназію, вісімнадцятирічний Микола Аркас у серпні 1870 р. вступив на відділення природознавчих наук фізико-математичного факультету Новоросійського

університету в Одесі, який закінчив у 1875 р.

Київський музикознавець Л.С. Кауфман відзначив величезне значення перебування Аркаса в університеті, там, де формувалася його світогляд, зміцнювалися та загартовувалися його демократичні погляди [13]. В університеті викладали прогресивні професори І.І. Мечников, І.М. Сеченов, О.О. Ковалевський. Саме у цей період осмисленими стали і його свідомо любов до України, і глибокий інтерес до її історичного минулого, її долі, до духовності українського народу.

Для художньо-творчої діяльності М.М. Аркаса велике значення мала його дружба з М.Л. Кропивницьким, участь у театральному житті спочатку як актора-аматора у виставах Одеського «Нового театру», а пізніше лібретиста та композитора опери «Катерина».

У шкільні та студентські канікули одягнений «по-народному», Микола бував серед працюючих у полі чи на тваринній фермі селян, охоче прилучався до праці, залюбки спілкувався з простими людьми. Батькові все це було не до вподоби. А коли ще довідався і про закоханість сина, його захоплення селянською дівчиною Яриною, а не Оксаною, як назвав її, сестру побратима М.М. Аркаса Петра Сала, Л.С. Кауфман, а за ним і В.Г. Сарбей, та ще й намір одружитися, то не на жарт сполошився. Батьки зчиняють лемент і повертають сина до навчання. Його внутрішній дискомфорт виливається на сторінки його щоденника, де він аналізує переживання своєї душі. Згодом його серце захопила Глафіра Франкевич, з якою Микола Аркас зустрічався у салоні родини Старових в Одесі. «Кого любив я?» – питає майбутній культурний і громадський діяч і далі з точністю ніби бухгалтерського звіту підраховує:

1. Ганнусю – 1866 по 1869 – 3 роки
2. Ольгу Кравчівну – 1871 по 1872 – 1 рік
3. Ярину – 1872 по 1875 роки
4. Глафіру Франкевич – 1875 – 1,5 місяця».

Пізніше збагатілий досвідом Аркас залишає іронічний запис олівцем поперек усіх юнацьких відвертостей: «Це я з жиру казився» [5].

Після закінчення університету батько влаштував його на державну службу до кан-

целярії військово-морського відомства у Миколаєві. Наступного року він же відправляється сина у тривале закордонне відрядження до Константинополя, а потім до Галаца. З поверненням додому М.М. Аркаса одружили з Ольгою Іванівною Шишкіною – донькою військово-морського офіцера, капітана другого рангу Чорноморського флоту Івана Степановича Шишкіна.

Ольга Іванівна була йому не тільки улюбленою дружиною, народивши трьох дітей – Оксану, Петра і Миколу, а й вірним другом, помічником, пройнялася патріотичними поглядами чоловіка щодо української музики, історії народу. Недарма ж перше видання опери «Катерина» (1897) вийшло з написом на обкладинці: «Присвята любій, незабутній жінці моїй Олесі».

Микола Аркас після смерті батька (1881 р.) залишає військову службу на флоті. До 1895 р. займає посаду мирового судді. На початку грудня 1899 р. йому присвоєно чин статського радника, в якому і закінчив свою службову кар'єру, що тривала 24 роки. М.М. Аркас мав урядові відзнаки: ордени Святої Анни та Станіслава III ступеня; медалі – в пам'ять російсько-турецької війни та царювання Олександра III.

Він був високоосвіченою людиною, мав чудову бібліотеку, в котрій налічувалося понад тисячу томів творів класиків української літератури, а також російських старовинних і новітніх книг, літератури з морської тематики тощо.

Першою великою справою М. Аркаса, що відразу поставила його у лави видатних діячів культури, а місто Миколаїв – до лав українських культурних центрів, була опера «Катерина» – перша опера на Шевченківський сюжет. Створена на основі народної пісенності, лібрето композитор написав сам. А роботу над клавиром закінчив на початку квітня 1891 р.

Уривки музики з опери «Катерина» першими почули миколаївці у виконанні місцевого оркестру 23 березня 1897 р. Повністю опера у виконанні трупи корифея українського театру М.Л. Кропивницького вперше прозвучала на гастролях трупи у Москві 1899 р. Потім її чули і бачили у Києві, затим у Варшаві, Кракові, Львові. Миколаївці ж побачили цю постановку у виконанні трупи

Кропивницького 14 березня 1900 р. Автор не стримав сліз, коли під шквал оплесків актори піднесли йому лавровий вінок.

Значення опери полягало не лише в її музиці, народності чи першій оперній інтерпретації поеми Шевченка. Сам Аркас бачив у ній набагато більше – то була форма служіння українській справі та засіб пробудження національної самосвідомості народу. В одному з листів він так визначив сенс своєї праці: «Може вона й не справдить сподівання, якого б жадалося, бо до творів Великого нашого Тараса не моїй слабій музиці брязчати, але осмілюся і я свого додати, щоб пісня його ширилася між нашим людом, щоб бачили вони те, що тяжко і болісно накопало на його серцеві і вилилось у стиху могутнім. Я бачив, як «Катерину» ставило товариство М.Л. Кропивницького у Москві та Миколаєві, я сльози бачив, чув і плач і більше нічого не жадаю».

Успіх опери, захоочування з боку М. Л. Кропивницького породжували нові задуми. Але у лютому 1899 р. сталося непередбачене: крововилив у мозок і параліч правої руки. Кар'єра композитора скінчилася, Аркас не міг працювати з фортепіано.

Існують також відомості про зв'язок М. Аркаса з театральним життям міста Миколаєва. За переконаннями Д. Заковоротнього, саме Миколі Аркасу належала ініціатива запросити трупу Саксаганського до Миколаєва на гастролі 1898 р. Він же і рецензував усі спектаклі цієї трупи у газеті «Южанин» під псевдонімом «Н. А. Г.». Рецензент, безсумнівно, добре знав історію виникнення та розвитку українського театру, його видатних акторів і драматургів, глибоко розумів театральне мистецтво.

Але саме тоді у М. Аркаса з'являється нова сфера творчих пошуків: він почав вивчати історію України. А найскромнішою метою було створити рукопис з історії України для домашніх потреб, навчання та виховання внука Миколи.

Аркас глибоко знайомився з документальними матеріалами, працями професійних істориків. Мислилося узагальнити набуті матеріали у найдоступнішій формі, зрозумілій навіть підлітку [15].

Такою і постала книга М.М. Аркаса «Іс-

торія України-Русі» – це перша історія нашої Батьківщини, видана у 1908 р. в Петербурзі українською мовою. Нечуваний для таких видань того часу масовий семитисячний наклад розійшовся вмиль протягом кількох місяців. Хоча вона у тогочасному суспільстві була сприйнята неоднозначно, проте прості люди зустріли написану популярною, дохідливою мовою історію України з любов'ю та захопленням.

Книгу схвально зустріли та вітали такі видатні українські діячі, як Г. Хоткевич, Є. Чикаленко, В. Степаненко, Б. Грінченко, В. Липинський, В. Доманицький, Б. Лепкий та ін. Так, Б. Грінченко писав М. Аркасу: «Невже ж Ви не спостерігаєте, як Вас усюди, і всі люблять за Вашу історію?». Дійсно, вона містила у собі багатий фактичний матеріал та яскраву і просту мову викладу, що було вельми доречно для широкого кола читачів. Особливістю Аркасової «Історії» є також те, що історичний процес розглядався за персоналіями його провідних діячів, авторською подачею важливих історичних подій і наданням переваги висвітленню політичної історії проти соціально-економічної.

Третім («Історія України-Русі», опера «Катерина») дітищем Аркаса була громадська організація «Просвіта» у м. Миколаєві, яку він створив 1907 р. і керував нею до своєї смерті 13 (20) березня 1909 р. Саме «Просвіта» започаткувала його щоденну роботу на державну незалежність України – послідовну, самовіддану, жертвовну [10].

«Просвіта» боролася за впровадження української мови у народну освіту, поширювала українську літературу. Перед виставами в театрі М.М. Аркас читав лекції з історії України. На кошти родини Аркасів утримувалися школи у селах Христофорівка та Богданівка, хоча діяльність «Просвіти» була ускладнена не лише протидією офіційної влади, але й байдужістю людності. Аркас закликав «у своєму рідному краї одверто працювати у напрямку розбуджування національної самосвідомості, любові до рідної мови на користь своєму пригніченому, зневаженому народові, який за своє важке життя, через прикрі обставини, розгубив на своєму історичному шляху свої вищі верстви людності, свою інтелігенцію».

На думку М.М. Аркаса, мета товариства

була «свята і висока». Вона полягала, у першу чергу, в усвідомленні свого призначення й організації діяльності так, щоб кожен міг «віддати рідному краю найпотрібніші і найкорисніші для його сили свої...».

Багатогранна його творчість і діяльність протікали у тісних зв'язках з іншими українськими діячами – письменниками та поетами, вченими та видавцями. Серед тих, хто звертався до М.М. Аркаса з різними діловими пропозиціями у видавничих або освітніх справах, відгуками на його творчість і громадську діяльність, були Б. Грінченко і Леся Українка, Г. Хоткевич і М. Вороний, М. Лисенко і М. Садовський, П. Саксаганський і М. Заньковецька, редактор газети «Рада» Є. Чикаленко, діяч Одеської «Просвіти» А. Ніковський, кобзар Т. Пархоменко, українознавець М. Комаров, науковці С. Єфремов, В. Доманицький, О. Левицький. Зверталися письмово до М.М. Аркаса також групи авторів з українських міст, підприємств, нерідко далеко з-за меж України.

13 березня 1909 р. перестало битися серце великого патріота України. Газета «Николаевский голос» писала, що віддати йому останню шану прийшло понад 10 тисяч чоловік. До будинку покійного на розі вулиць Соборної та Адміральської йшли старі і малі, багаті і бідні. Аркаса любили. Він був люб'язною та доброзичливою людиною, справжнім гуманістом. Похований у Миколаєві у родинній гробниці поруч з батьками Миколою Андрійовичем і Софією Петрівною. Рішенням виконкому Миколаївської обласної ради 2 липня 1971 р. сімейний склеп Аркасів узятو під охорону як пам'ятник історії та культури. У 1972 та 1988-1989 рр. він був відреставрований.

На жаль, не зберігся до наших днів будинок на вулиці Адміральській, де на початку ХХ ст. жив М.М. Аркас. Після війни під час реконструкції центрального майдану (колишньої Соборної площі) він був знесений. Лише два мармурових леви, привезені колись із сонячної Італії та поставлені на чатах біля будинку Аркасів, збереглися донині. Вони тепер прикрашають вхід до Каштанового скверу у центрі міста Миколаєва.

На місці ж будинку Аркасів по вулиці Адміральській, 31 до 140-річчя від дня його

народження 27 жовтня 1992 р. відкрито пам'ятний знак – мідну стелу з карбованим барельєфом М.М. Аркаса. На пам'ятнику навечно написані слова: «Тут стояв будинок, у якому жив і працював український композитор, історик, просвітитель, автор «Історії України-Русі», опери «Катерина», засновник Миколаївської «Просвіти» – Микола Миколайович Аркас (1853-1909 рр.)».

До 150-річчя від дня народження на скромному двоповерховому будиночку, де він народився, навпроти головного корпусу Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського, виставлено горельєф М.М. Аркаса, його ім'я носить Перша українська гімназія, уже згадуваний хор. Напередодні 160-х роковин у Навчально-науковому інституті історії та права Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського відкрито іменну аудиторію – імені М.М. Аркаса як складову першого в області археологічно-етнографічного музею (2010), видано матеріали I-IV Міжнародних науково-практичних конференцій «Аркасівські читання» (2011-2014 рр.) та ін.

Таким чином, з повним правом можна стверджувати: постать М.М. Аркаса залишила помітний слід в історії України. Микола Миколайович не був ані професійним істориком, ані музикантом, проте цариною його діяльності стала генерація української ідеї, пробудження свідомості нації. Національна ідея була для М. Аркаса визначальною, вона пронизувала значну частину його життя та всю його свідому діяльність.

Життя та діяльність нашого славетного земляка є конкретним і реальним прикладом для молодого покоління – служіння рідному народові, своїй Україні.

Але до сьогодення визнання ім'я Аркаса пройшло довгий і тернистий шлях. У царські та радянські часи його діяння засуджувалися та замовчувалися. «Радянська енциклопедія історії України» у 13-ти рядках зазначає: «На його книзі «Історія України-Русі» (СПб., 1908) позначився вплив буржуазно-націоналістичних концепцій», зрозуміло, що це стало пересторогою для його вивчення та пропагування як історика [16]. Досить скромно й однобічно, тільки як про музиканта, обізвалася про Аркаса «Українська радянська енциклопедія». А автори «Історії

міст і сіл Української РСР. Миколаївська область» обох видань (1971 і 1981 рр.) взагалі цілковито минули його своєю увагою.

Відомий миколаївський краєзнавець Ф.Т. Камінський (1888-1978) був особисто знайомий з сім'єю Аркасів, він автор багатьох спогадів про Миколу Миколайовича, його дружину, дітей. З 1920 по 1929 рр. працював охоронцем, завідувачем секції, директором Миколаївського історико-археологічного музею. Тривалий час листувався, зустрічався із ще згадуваним київським музикознавцем Л.С. Кауфманом, передав йому та у деякі столичні музеї й архіви чимало матеріалів, прямо причетних до М.М. Аркаса й взагалі до Аркасіани. Ф.Т. Камінському належить авторство надрукованого матеріалу про епістолярний спадок М.М. Аркаса [11] та ін. До речі, ця публікація згодом у свою чергу стала предметом вивчення низкою провідних вчених-істориків і літературознавців. Приміром, до цього вдавався професор В.Г. Сарбей у своїх досить розлогих передмовах до книги М.М. Аркаса «Історія України-Русі» у 1990 і 1991 рр. (К.: Вища школа) і в 1994 р. (Одеса: Маяк). Камінського декілька разів заарештовували. У 1929-1954 рр. він був в'язнем концтаборів, а після звільнення перебував під постійним наглядом аж до своєї смерті.

Ще один миколаївець – М.Д. Лагута, колишній учитель української мови та літератури, затим викладач інституту народної освіти, тепер МНУ імені В.О. Сухомлинського, – прагнув доторкнутися до творчої спадщини М.М. Аркаса. Коли у березні 1923 р. у Миколаєві виникло наукове товариство імені Миколи Аркаса при ВУАН, М. Лагута став його секретарем. Крім іншої краєзнавчої тематики, в якій завжди знаходилося місце й Аркасіани, публікував також окремі нариси про М.М. Аркаса. Проте тричі заарештовувався, йому інкримінували належність до «Спілки визволення України», зв'язки з польською розвідкою, а найбільшим злочином вважали заняття краєзнавством, від якого було рукою подати до «українського буржуазного націоналізму». Зрештою, після третього арешту 15 листопада 1937 р. сумнозвісна «трійка» винесла Лагуті смертельний вирок, що зразу ж був виконаний [21].

У часи недовгої «хрущовської відлиги» у 1958 р. в Києві з'явилася перша монографія Л.С. Кауфмана «М.М. Аркас. Нарис про життя і творчість», в якій мовилося про нього тільки як про композитора та музиканта. Через рік виходить рецензія А. Новицького на цю монографію, де автор дорікає Л.С. Кауфману, що не розкрито історичного доробку М.М. Аркаса, а саме – про «Історію України-Русі». Поставили читачів у роздуми кілька рядків про цю книгу найповнішого нарису про М. Аркаса, вміщеного у книзі В. Карпенка. У ній Аркас, мовляв, заліз у непролазні нетрі українського буржуазного націоналізму, книга написана багато у чому з ліберально-буржуазних позицій [12]. До надрукованого у цей час можна принагідно додати вже згадану публікацію Ф. Камінським листів Лесі Українки до М. Аркаса.

Публікації у Миколаївській обласній періодичній пресі 50-80-х років ХХ ст. якщо і висвітлювали М. Аркаса, то винятково, зокрема, як композитора та культурно-просвітницького діяча.

Українська еміграція натомість не забувала М.М. Аркаса. Про нього розповідалося в «Енциклопедії українознавства» за редакцією професора В. Кубійовича, том перший [9], у книзі М. Семчишина «Тисяча років української культури» [17] і т.д.

Докорінно змінюється ситуація у часи перебудови, демократизації та гласності. Перше слово взяв відомий миколаївський письменник і поет, згодом – лауреат премії імені М.М. Аркаса, В.П. Бойченко у статті «Вшануймо Аркаса!» [6]. На IV Республіканській науковій конференції з історичного краєзнавства, що відбувалась у 1989 р. в Миколаєві з нагоди 200-річчя міста, київський вчений, професор В.Г. Сарбей і миколаївський науковець, професор В.Ф. Іванов виголосили доповіді про М.М. Аркаса як активного популяризатора української мови та культури у Миколаєві на початку ХХ ст. 27 жовтня 1990 р. у Миколаївській обласній газеті «Південна правда» вийшла стаття миколаївської дослідниці О. Полухіної «М.М. Аркас: музика і історія».

У 1990 р. побачила світ книга «Історія України-Русі» М.М. Аркаса з передмовою доктора історичних наук, професора Інсти-

туту історії України НАН України В.Г. Сарбея, в якій життя та творчість М.М. Аркаса розглянуто всебічно та глибоко.

Ситуація докорінно покращується з проголошенням незалежності України, дослідники мають змогу працювати у вже відкритих фондах архівів. Наступним кроком до визнання імені М.М. Аркаса було відзначення 27 жовтня 1992 р. 140-ї річниці від дня його народження та відкриття у Миколаєві пам'ятного знака. Вперше було проведено наприкінці 1992 року обласну науково-практичну конференцію «Джерела духовності», в якій взяли участь науковці з Києва, Херсона, Чернігова й інших міст України. Тези 40 доповідей були видані окремою книгою [8].

З 1 вересня 1993 р. у Миколаєві починає працювати Українська педагогічна гімназія, перейменована у 1998 році в Першу українську гімназію. В її приміщенні розмістили скульптурну фігуру М.М. Аркаса, створено присвячену йому експозицію у гімназійному музеї, тут традицією стали «Аркасові читання» при безпосередньому керівництві директора гімназії С.В. Бережного – лауреата премії імені М.М. Аркаса. Газета гімназії «Гімназійна родина» друкує статті про М.М. Аркаса, складено також «Гімн Першої української гімназії» на слова В.П. Бойченка, в якому вшановано його пам'ять.

З 1992 р. науковцями кафедри українознавства Миколаївського, тоді державного, педагогічного інституту під керівництвом доцента Л.М. Цимбал і професора В.П. Шкварця досліджувалася кафедральна комплексна тема «Миколаївська «Просвіта» (1907-1912)», в її рамках були опубліковані десятки статей та інших матеріалів.

У 1994 р. обласне управління культури (з 1996 р. – управління культури Миколаївської облдержадміністрації) заснувало премію імені М.М. Аркаса, яка присуджується один раз на два роки за видатні досягнення у подальшому розвитку духовності українських та інших національних культур на Миколаївщині. Першим лауреатом став поет Д.Д. Кремінь, активний популяризатор спадщини М.М. Аркаса. У 1996 р. премія присуджується за книгу «Історія української культури» авторському колективу у складі

В.П. Шкварця, В.В. Щукіна (керівники), В.І. Друмова, А.Д. Коваля, О.С. Козирева, І.М. Шешунової, А.П. Супрун, Л.В. Старовойт, О.М. Гайдай. Згодом лауреатом цієї премії стала Л.М. Цимбал.

Лауреати цієї премії (більше ста осіб з різних куточків України) – відомі та шановні люди, які дійсно продовжують справу Аркаса, ведуть велику просвітницьку роботу серед населення. Популяризує пісенну та музичну творчість М.М. Аркаса народний хор імені М.М. Аркаса Миколаївської філії Київського національного університету культури і мистецтв під керівництвом професора, завідувача кафедри, заслуженого працівника культури України, лауреата премії імені М.М. Аркаса О.М. Шпачинського.

Значне місце матеріали про М.М. Аркаса посіли у програмах наукових конференцій: «Культура Півдня України» (травень 1991 р.), Друга Всеукраїнська науково-теоретична конференція «Проблеми історії національного руху в Україні (до 1917 р.)», що відбулась у жовтні 1992 р. та ін.

У тому ж 1992 р. в енциклопедичному довіднику «Митці України» поміщено невеличкий матеріал про Аркасів – батька і сина. У подальшому фрагменти про М.М. Аркаса з'являються у працях миколаївських дослідників: в «Історії України в особах», частина перша, за редакцією В.П. Шкварця; у «Короткому словнику з історії України»; у книгах «Корифеї української науки. Нариси про видатних діячів науки і техніки» за редакцією В.П. Шкварця; в «Історії держави та права України» В.П. Шкварця та М.М. Шитюка й ін.

Важливим стало перевидання у 1994 р. в Одесі «Історії України-Русі» М.М. Аркаса, передмову до якої написав доктор історичних наук, професор Інституту історії України НАН України В.Г. Сарбей.

На початку 1995 р. у Миколаєві відбулася Перша обласна наукова краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». З того часу вони відбуваються через кожні два роки. На Першій конференції були заслухані доповіді, зокрема, Л.М. Цимбал про Миколаївську «Просвіту» в 1907 р., Л.М. Цимбал та О.І. Омельченко – про благодійність як один з напрямів діяльності Миколаївської «Просвіти» у 1907-1920 рр.

Наприкінці 1997 р. на Другій Миколаївській обласній краєзнавчій конференції з Аркасової проблематики виступили: Т.В. Березовська – «Щоденник молодого Аркаса як джерело формування його духовного космосу», Н.В. Євенко – «Формування музичних поглядів молодого М. Аркаса», Л.М. Цимбал – «Статути Аркасівської «Просвіти» 1907-1924» та ін.

У 1996 році вийшов з друку навчальний посібник для учнів 7-11 класів загальноосвітніх шкіл I-II ст. «Історія Миколаївщини», який містив фрагменти про М.М. Аркаса (автори – І.С. Павлик, П.М. Тригуб, О.В. Білюк).

Восени 1997 р. було видано книгу «Шануючи пам'ять патріота України. Документи і матеріали про життя і діяльність М.М. Аркаса». У ній вміщено документи з фондів 206 і 468 Державного архіву Миколаївської області стосовно М.М. Аркаса. Водночас авторський колектив під керівництвом В.П. Шкварця подав 11 статей, висвітлив тогочасну історіографію спадщини М. Аркаса, його листування як голови Миколаївської «Просвіти» (1907-1908), творчі стосунки з М.Л. Кропивницьким. Не оминули і музичну творчість М.М. Аркаса: музичні джерела опери «Катерина», її місце та роль у контексті світової оперної класики. На жаль, тираж книги був мізерний (лише 100 примірників) і вона відразу стала бібліографічною рідкістю [20].

27 травня 2000 р. у Миколаївському навчально-науковому центрі Одеського національного університету імені І.І. Мечникова проходила регіональна науково-практична конференція «Актуальні проблеми історії та культури України», на якій В.П. Шкварець, зокрема, виголосив доповідь «Проблеми української національної ідеї та культури в «Історії України-Русі» М.М. Аркаса». Він же доповідав про освітньо-виховний ідеал М.М. Аркаса на Міжнародній науковій конференції у Чернівецькому національному університеті імені Ю.А. Федьковича, що відбулася 5-6 жовтня 2000 р. Його перу належать наукові дослідження щодо відродження сучасної Миколаївської «Просвіти», її спадкоємність і наступність щодо Аркасової; про поетичну творчість М. Аркаса, ненадруковану поему «Гетьман Пилип Орлик».

Велику увагу приділяють композиторському таланту сучасні дослідники його спадщини. Адже Аркас М.М. – автор першої української опери за сюжетом Т.Г. Шевченка, в основу якої покладено твір Кобзаря «Катерина». Дуже об'єктивно оцінив внесок Аркаса-композитора київський науковець Віктор Жадько: «М.М. Аркас був професійним музикантом. Композиторство засвідчувало скоріше симпатії до музики, любов до української пісні, ніж музичний професіоналізм. Основа мелодизму опери «Катерина» – широка кантиленність італійських оперних арій у синтезі з наспівністю українського популярного романсу» [18].

Звичайно, слід враховувати, що висновки й узагальнення дослідників часом різняться між собою, існують певні розбіжності, свої підходи та власні погляди щодо деяких аспектів проблеми. Однак майже всі вони відзначають як одну з найголовніших заслуг М.М. Аркаса його невідступний і відданий патріотизм в усій його історичній, літературній, музичній, науково-популярній творчості, громадській діяльності, глибока любов і віра у свій народ, готовність служити йому, принциповість і самовідданість у захисті прав рідної мови, звичаїв і традицій.

Такі дослідники, як історики В. Сарбей, Т. Березовська, О. Полухіна, В. Задорожній, краєзнавець І. Гармашов і деякі інші, вивчали рід Аркасів, писали про батьків, родину Аркасів. За редакцією О. Полухіної була опублікована у 1993 р. родинна хроніка Миколи Аркаса-молодшого (онука). Науковий співробітник Миколаївського обласного краєзнавчого музею Т. Березовська вивчала, зокрема, останні роки життя дружини М. Аркаса – Ольги Іванівни Шишкіної та її дітей: Оксани, Петра та Миколи, подальшу долю М.М. Аркаса-онука. Вивченням цих проблем займалась київська журналістка Л. Самійленко, миколаївський письменник В. Бойченко й ін.

Висвітлював і популяризував творчу спадщину М.М. Аркаса колектив редакції газети Миколаївської обласної державної адміністрації й обласної Ради «Рідне Прибужжя». Так, починаючи з 1993 р. газета вела рубрику «А мова – як море...», яка не забуває про М.М. Аркаса. Слід зазначити, що саме «Рідне Прибужжя» першим в Україні опубліку-

вало статтю киянина, доктора історичних наук, професора В.Г. Сарбея та кандидата історичних наук, доцента Г.М. Курас «А була поема...» про неопубліковану поему М.М. Аркаса «Гетьман Пилип Орлик» та саму поему. Згодом науковий співробітник Миколаївського обласного краєзнавчого музею, старший викладач Миколаївського державного аграрного університету Т.В. Березовська надрукувала у миколаївській газеті «Щотижня» свою розвідку «Аркас: доля знаменної родини», в якій висвітлила останні роки життя дружини Аркаса – Ольги Іванівни Шишкіної та її дітей: Оксани, Петра та Миколи. Описала вона і подальшу долю М.М. Аркаса – онука М.М. Аркаса.

Аркасівська тема не втрачала, а навпаки, набирала актуальності і в наступні роки. Відомий краєзнавець-філолог О.А. Добровольський у книзі «Крізь тисячоліття. Історія Миколаївщини в топонімах» стисло подав фрагменти про Аркасів, села Богданівку та Христофорівку, їх топоніміку. У науковому збірнику Всеукраїнської наукової конференції у м. Миколаєві з проблем історії Півдня України (27-28 квітня 1999 р.) Л.А. Ржепецький надрукував статтю, присвячену подорожі М.М. Аркаса до Одеси напередодні відкриття Миколаївської «Просвіти». У 2000 р. видається книга «Очерки истории культуры Южного Прибужья (от истоков до начала XX века)», де також вміщено фрагменти про Аркасів, діяльність Миколаївської «Просвіти». 19-20 грудня 2000 р. відбулася III Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». У виданих матеріалах вміщено ще декілька статей про М. Аркаса.

До 150-річчя від дня народження великого Аркаса провід Миколаївського обласного об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта», зокрема, М.С. Загородній, В.П. Бойченко й інші, доклав величезних зусиль, щоб заснувати та налагодити видання хоча б щомісячної газети «Аркасівська вулиця». Вона з часом стала, безперечно, одним з центрів вивчення та поширення знань про спадщину М.М. Аркаса серед найширшого загалу. Перший номер газети вийшов у листопаді 2000 р. У подальшому з фінансових проблем вона виходила з перервами.

6 серпня 2001 р. тодішній голова Микола-

ївської облдержадміністрації О.М. Гаркуша підписав розпорядження про підготовку та проведення святкування 150-річчя від дня народження М.М. Аркаса. Відповідно до статті 13 Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та з метою гідного вшанування пам'яті відомого українського історика, композитора та громадського діяча і просвітителя Миколи Миколайовича Аркаса період з 7 січня 2002 по 7 січня 2003 р. оголошувався «Аркасівським роком на Миколаївщині».

У 2002 р. до 150-річчя від дня народження М.М. Аркаса вийшла перша і наразі єдина в українській історіографії комплексна, цілісна, узагальнююча монографія В.П. Шкварця «М.М. Аркас: життя, творчість, діяльність», тоді ж побачили світ і кілька десятків статей. У 2005 р. у книзі «Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого» названий автор вмістив фрагменти про дядька М.М. Аркаса – Захарія Андрійовича, батька Миколи Миколайовича, самого Миколу Миколайовича, його видатного онука Миколу Миколайовича.

Багато фактологічного матеріалу містить публіцистичний роман В.О. Жадька «Грек з душею українця», який вийшов у 2003 р. На основі численних архівних документів автор розглянув музичну творчість М.М. Аркаса. У 2004 р. викладач Чорноморського державного університету імені Петра Могили В.І. Андріяш захистила кандидатську дисертацію з проблеми «Життя, діяльність і творчість М.М. Аркаса, його внесок у суспільно-політичне життя України». Виконана вона була у суто політологічному напрямі. У тому ж році в Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова захистила дисертацію старший викладач Миколаївського аграрного університету Т.В. Березовська про родину Аркасів. Вона ж є і автором книги «Історичний портрет роду Аркасів», що побачила світ у 2006 р.

Слід зазначити, що саме Т.В. Березовська за допомогою просопографічних методів продовжує плідні дослідження особистостей родоводу Аркасів [4].

Нарешті, у процесі відзначення 150-річчя від дня народження М.М. Аркаса Миколаївський академічний український театр драми та музичної комедії відновив постановку

опери «Катерина». Відтоді цей шедевр світової театральної класики перебуває постійно у його репертуарі.

Насамкінець, висвітливши вузлові складові, зазначені у розділі, підкреслимо, що 160-ті роковини від дня народження М.М. Аркаса були ознаменовані народженням на Миколаївщині нової традиції – щорічне проведення навесні Міжнародних наукових конференцій «Аркасівські читання», з виданням розлогих матеріалів, екскурсіями по аркасівських місцях, виставками й ін. [2].

Таким чином, у період становлення й утвердження Української незалежної держави діяння М.М. Аркаса були достойно оцінені, а дослідження його творчості та життя залишаються актуальними назавжди. Хотілося б звернути увагу «на такі, зокрема, промовисті слова відомого українського поета, лауреата Національної премії імені Т. Шевченка, миколаївця Д.Д. Кременя: «Але скільки б не відкривали ми собі невідомого Аркаса й Аркаса хрестоматійно знаного – він і так, і так залишається нерозгаданим до кінця. Бо він – творець. А таїна таланту, таїна самопожертви – завжди велика загадка» [14].

До Аркасового ювілею миколаївські автори Т.В. Бундюченко, Ю.А. Лящук, В.П. Шкварець опублікували дві книги про нього [7].

У наш час творча спадщина Миколи Аркаса повинна стати духовним надбанням молоді, висвітитися новими гранями. Його життя та діяльність є прикладом до формування нового громадянина, високоосвіченого, творчого, висококультурного, з усталеними громадською активністю, моральністю та гуманізмом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аркас М.М. Від найдавніших часів до початку формування Київської держави // Аркас М.М. Історія Північної Чорноморщини. Від найдавніших часів до початку козаччини. – Том I (Миколаївський обласний краєзнавчий музей. – Д-22660). – Торонто, 1969.
2. Аркасівські читання: матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції (Миколаїв, 14-15 квітня 2011 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2011. – 322 с.; Аркасівські читання: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Миколаїв, 27-28 квітня 2012 р.). – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2012. – 386 с.
3. Березовська Т.В. Історичний портрет роду Аркасів / Т.В. Березовська. – Миколаїв: МДАУ, 2006. – С. 91.
4. Березовська Т.В. Просопографічний погляд на вивчення родоводу Аркасів на тлі історичного розвитку родоводу Півдня України / Т.В. Березовська // Наукові праці. – Вип.2: Історичні науки. – Миколаїв: Видавничий відділ МФ НаУКМА, 2002; Ї ж. Титан українського Відродження М.М. Аркас: штрихи до портрета / Т.В. Березовська // Бузький вісник (Миколаїв). – 2003. – Січень; Ї ж. Юнацький щоденник М. Аркаса / Т.В. Березовська // Горицвіт. – 2003. – №3; Ї ж. Щоденник молодого Аркаса як джерело формування його духовного космосу / Т.В. Березовська // Музейний часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). – Миколаїв, 2003; Ї ж. Микола Аркас та малодосліджені аспекти діяльності «Просвіти» / Т.В. Березовська // Аркасівська вулиця. – 2005. – Число 8. – Листопад; Ї ж. Історичний портрет роду Аркасів / Т.В. Березовська, – Миколаїв: МДАУ, 2006 та ін.
5. Березовська Т.В. Юнацький щоденник М. Аркаса / Т.В. Березовська // Горицвіт. – 2003. – № 3; Ї ж. Щоденник молодого Аркаса як джерело формування його духовного космосу / Т.В. Березовська // Музейний часопис (до 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). – Миколаїв, 2003. – С.4, 78.
6. Бойченко В. Вшануймо Аркаса! / В. Бойченко // Культура і життя. – 1989. – 22 травня.
7. Бундюченко Т.В. Аркас Микола Миколайович. Шануємо пам'ять патріота України. Монографія / Т.В. Бундюченко, В.П. Шкварець. – Миколаїв: «Ліон», 2012. – 238 с.; Лящук Ю.А. Історіографія Миколи Миколайовича Аркаса в контексті життєпису творчості та діяльності / Ю.А. Лящук, В.П. Шкварець; за ред. В.П. Шкварця. – Миколаїв: Ліон, 2012. – 145 с., іл.
8. Джерела духовності: тези наукової конференції до 140-річчя М.М. Аркаса. – Миколаїв, 1993.
9. Енциклопедія українознавства. – Т. 1: Аркас Микола. – Репринтне відтворення видання 1955-1984 років. – Львів, 1993. – С. 58.
10. Загородній М. Вічне світло «Просвіти» / М. Загородній // Аркасівська вулиця. – 2000. – Число 1. – Листопад.
11. Камінський Ф.Т. Листування Лесі Українки з М.М. Аркасом / Ф.Т. Камінський // Науково-інформативний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 4(60). – С. 48.
12. Карпенко В. Туг біля самого моря. Нариси, есе / В. Карпенко. – К.: Радянський письменник, 1989. – С. 164-165.
13. Кауфман Л.С. М.М. Аркас: Нарис про життя і творчість / Л.С. Кауфман. – К.: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. – С. 15.
14. Кремень Д. Корифей відомий і невідомий / Д. Кремень // Бузький Гард. – 2002. – № 82. – С. 22.
15. Полухіна О. М.М. Аркас: музика і історія / О. Полухіна // Південна правда. – 1990. – 27 жовтня.
16. Радянська енциклопедія історії України. – Т.1. – К.: УРЕ, 1969. – С. 72.
17. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – 2-ге фотовидання. – К.: АТ «Друга ризка»; МП «Фенікс», 1993. – С. 50-51, 343.
18. Титаренко О.І. Микола Аркас та Марко Кропивницький: сторінки дружби / О.І. Титаренко // Бібліотека українознавства для вчителя: науково-методичний вісник. – Вип. I. – Миколаїв, 1993. – С. 15-19.
19. Ульяновський В.І. Українська справа в житті Миколи Аркаса / В.І. Ульяновський // Бібліотечка українознавства для вчителя: науково-методичний вісник. – Вип. I. – Миколаїв, 1998. – С. 5.
20. Шануючи пам'ять патріота України : документи і матеріали про життя та діяльність М.М. Аркаса. – Миколаїв, 1997.
21. Шкварець В.П. Миколаївці: визначні історики і крає-

знавці минулого. Про минуле – заради майбутнього; підручник / В.П. Шкварець. – 2-ге вид., випр. та доп. – Миколаїв:

Видавництво МДГУ ім. П. Могили, 2005. – С. 72-75.

Шкварець Валентин *Життєпис великого земляка та його історіографія*

Стаття розкриває життєвий шлях відомого історика, композитора та патріота України Миколи Миколайовича Аркаса (1853-1909). Автор визначає обставини, які сформували у родового грека українську ментальність. Показано його здобутки на культурній та освітянській ниві.

Другою частиною статті є історіографічний аналіз життя та діяльності М.М. Аркаса: перераховані праці, що присвячені М.М. Аркасу, вказані їх сильні та слабкі сторони, визначено подальші перспективи роботи істориків.

Ключові слова: Микола Аркас, Миколаїв, «Просвіта», українська історія, опера «Катерина», історіографія

Шкварець Валентин *Жизнеописание великого земляка и его историография*

Статья раскрывает жизненный путь известного историка, композитора и патриота Украины Николая Николаевича Аркаса (1853-1909). Автор определяет обстоятельства, которые сформировали у родового грека украинскую ментальность. Показано его достижения на культурной и просветительской ниве.

Вторая часть статьи является историографическим анализом жизни и деятельности Н.Н. Аркаса: перечислены труды, посвященные Н.Н. Аркасу, указаны их сильные и слабые стороны, определены дальнейшие перспективы работы историков.

Ключевые слова: Николай Аркас, Николаев, «Просвита», украинская история, опера «Катерина», историография

Shkvarets' Valentyn *Biography of great countryman and his historiography*

The article reveals the way of life of the famous historian, composer and patriot of Ukraine Mykola Arkas (1853-1909). The author defines the circumstances that formed a Ukrainian mentality in the member of Grecian family. Displaying its achievements on the cultural and educational sphere.

The second part of the article is a historiographical analysis of the life and work of M. Arkas, listed work devoted M.М. Arkas indicated their strengths and weaknesses, defined the future prospects of historians.

Keywords: Mykola Arkas, Mykolayiv, «Prosvita», Ukrainian history, the opera «Katerina», historiography

Рецензенти:

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Шитюк М.М., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.12.2015 р.